

AZERBAYCAN ATABEYLİĞİ'NİN KURULUŞU VE ATABEY İLDENİZ

Hüseyin KAYHAN*

ÖZ

Irak Selçukluları Devleti 1120'de resmen kurulduğu andan itibaren komutanlarının sultanlar üzerindeki baskıları zamanla tahammül edilemeyecek boyutlara ulaşmış, bu da Mûsul, Azerbaycan, Erbil, Huzistan, Şehrizer, Meraga gibi yerlerde bağımsız siyasî yapıların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştı. Bu siyasî yapıların içinde Azerbaycan ve burada atabeylik kuran İldeniz'in özel bir yeri vardı. İldeniz, 1141'de yönetmek için gittiği Nahcivan'da, Azerbaycan'daki güçlü Selçuklu komutanlarının ölümleri ile ortaya çıkan boşluğu doldurarak kısa sürede bütün bölgenin en güçlü kişisi haline geldi. Yirmi yıl sonra 1160'da üvey oğlu Arslanşah'ı Irak Selçukluları tahtına oturtturarak onun adına devleti yönetmeğe başladı. Öldüğü Ocak 1176 tarihine kadar yaklaşık 16 yıl bu işi başarıyla yaptı. Bir yandan da Azerbaycan'da kendisinden sonra oğulları ve torunlarının yarım asır boyunca yönetecekleri bir devlet kurmayı başardı.

Anahtar Kelimeler: Irak Selçukluları Devleti, Atabey İldeniz, Azerbaycan, Sultan Arslanşah, Gürcü Krallığı.

FOUNDATION OF THE ATABEG PRINCIPALITY OF AZERBAIJAN AND ATABEG ILDENİZ

ABSTRACT

Since the Seljuk Sultanate of Iraq was formally established in 1120, the pressure of its commanders on the sultans had reached a level that became intolerable over time, which laid the foundation for the emergence of independent political structures in places like Mosul, Azerbaijan, Arbil, Khuzestan, Shahrizor and Maragha. Among these political structures, Azerbaijan and Ildeniz, who founded an atabeg principality here, had a special place. Ildeniz became the strongest person of the whole region in a short time in Nakhchivan, where he went to administer in 1141, filling the gap created by the deaths of the powerful Seljuk commanders in Azerbaijan. Twenty years later, in 1160, his step son Arslanşah began to rule the state on behalf of the Iraqi Seljuks. For nearly 16 years until his death in the January of 1176, he successfully accomplished this work. On the other hand, he succeeded in establishing a state in Azerbaijan that would be ruled by his sons and his grandchildren half a century after himself.

Keywords: Seljuk Sultanate of Iraq, Atabeg Ildeniz, Azerbaijan, Sultan Arslanşah, Kingdom of Georgia.

* Dr. Öğr.Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, hkayhan@comu.edu.tr

Giriş

1120 yılında Irak Selçukluları Devleti'nin kuruluşu ile başlayan süreçte Selçuklular Irak ve ötesindeki Arap dünyasından geri çekilmişlerdir. Büyük Selçukluların oluşturduğu dalga çekilmiş, onun geride bıraktığı tortular daha küçük Türk devletlerini ortaya çıkarmıştır. Bu devletleri kuranlar Selçuklu sultanlarına hizmet eden Türk komutanları idiler. Bunlar kendi adlarına Ortadoğu'nun çeşitli bölgelerinde yeni hanedanlar ve devletler kurdular. Kafkaslar, Anadolu, Irak, Suriye ve Filistin yeni dönemde sayısı bir düzineden fazla olan bu Türk devletleri ile kaplandı. Mevcut yeni durum Ortadoğu'daki Türk hâkimiyetinin ikinci döneminin başlaması idi. Selçuklularla birlikte büyük bir Türk imparatorluğu tarihten çekiliyor, onun yerine daha küçük ve bölgesel Türk devletlerinin hâkim oldukları yepyeni bir dönem başlıyordu. Bu dönem sonunda ise daha büyük bir dalga Osmanlı Devletini ortaya çıkaracaktı.

İşte bu dönemde ortaya çıkan bölgesel Türk devletleri içinde Kafkaslar bölgesinin hâkimi güçlü Azerbaycan Atabeyliği özel bir öneme sahiptir. Bu devlet 75 yıl ayakta kalarak hem batı İran, hem de Azerbaycan'da güçlü bir otorite kurmayı başaracaktı. Sadece bununla da kalmayacak, bünyesinde açılan büyük yaralarla yok olmaya aday Irak Selçukluları Devleti'nin fazladan çeyrek asırdan daha uzun bir süre yaşamasını sağlayacak, Abbasî Halifeliği'nin Selçukluların vesayetinden kurtulup, yeniden Ortadoğu'nun hâkimiyetini ele geçirmeğe yönelik politikalarının etkisiz hale getirilmesinde büyük pay sahibi olacaktı. İşte bütün bunları başaran önemli bir Selçuklu komutanı vardı ki bu Atabey İldeniz idi.

1. Hanedanın Kurucusu İldeniz'in İlk Devirleri

Atabey Şemseddin İldeniz Kıpçak asıllıdır.¹ Onun ailesi ve çocukluğu hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Küçük yaşta köle olarak Karadeniz'in kuzeyinden Ortadoğu'ya, Selçukluların hâkim olduğu topraklara getirilmişti. İlk efendisi olarak görünen vezir Kemâleddin Sumeyremî'nin yanına köle olarak getirildikten sonra zekâsı ve becerikliliği ile kısa zamanda onun has adamları arasına girmeği başarmıştı.² Sumeyremî'nin 9 Mayıs 1122 tarihinde Bağdad'da Batıniler tarafından bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine bütün serveti Sultan Mahmud tarafından müsadere edilince, İldeniz'in yeni efendisi Irak Selçukluları sultanı oldu.³ Bu sultanın onbir yıllık saltanatı zamanında gulâm-hânedede eğitim görerek yetiştirildiği anlaşılmaktadır.

Sultan Mahmud'un 10 Eylül 1131 tarihinde ölümünden sonra tahta kısa bir süre oğlu Davud, daha sonra da kardeşi Tuğrul geçti. Tuğrul'un 24 Ekim 1134 tarihinde vefatından sonra Sultan Mesud devletin yönetimini devraldı.⁴ Onun tahta geçmesi ile birlikte diğer sultanlardan kendisine miras kalan gulâmı İldeniz'in hayatının akışı değişti. O, zekâsı ve kabiliyetleri ile kısa sürede sultanın ilgisini çekerek sıvırdı.⁵ İyi

¹ Mirhond, *Târihu Ravzatu's-Safâ*, Tahran, 1339, c. IV, s. 599; H. Alyârî, *Azerbaycan Atabegleri İl-Deniz Oğulları*, İst. Ün. Ed. Fak. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1966, 2.

² Zahîreddîn Nişâbüri, *Târih-i Âl-i Selçuk*, Nşr. İ. Afşar, Tahran, 1332, s.75.

³ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, çev. A. Özaydın, A. Ağrakça, *İslâm Tarihi, İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fi'l-Târih Tercümesi*, İstanbul, 1987, c. X, s. 601-602; Gaffârî-yi Kazvîni, *Târih-i Cihân Ârâ*, Nşr. Seyyid Kâzım Müsevî, Tahran, 1342, s. 124-125.

⁴ Bu devrin olayları hakkında geniş bilgi almak için bkz. H. Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya, 2001.

⁵ Zahîreddîn Nişâbüri, *a.g.e.*, 75; Mirhond, *a.g.e.*, IV, 599; Yahya b. Abdüllatif el-Huseynî el-Kazvîni,

bir şekilde yetiştirilmesi için Emîr Nâsır'ın yanına verildi. Bu emîrin yanında kısa sürede kendini yetiştiren İldeniz, Hânsâlârın (Emîr-i Çaşnigir) hizmetine verildi.⁶ Bu görevinde de oldukça başarılı olan İldeniz, ikbal basamaklarını hızla tırmandı ve kısa sürede sultanın güvendiği emîrleri arasına katıldı. Sultan Mesud, kendisine bağlı bu zeki ve cesur emîri taltif ederek onu ölen kardeşi Tuğrul'un dul karısı Mü'mine Hatun ile evlendirdi.⁷ Selçuklu hanedanına damat olduğu için bu yeni mevkiine uygun olarak kendisine meliklerden birisinin atabeyliği görevi ile birlikte Azerbaycan'da Nahcivan iktâ edildi.⁸

İldeniz'in atabey olarak Azerbaycan'a gönderildiği tarih kaynaklarda belirtilmemekle birlikte, olayların akışına göre bunun 1146'dan önce gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Eldeki mevcut kaynaklarda onun Nahcivan'a intikali tarihini aydınlatacak bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, şâir Mucireddîn-i Beylekanî'nin İldeniz'in büyük oğlu Cihan Pehlivan'ı öven bir şiirinde,⁹ onun 33 yaşında iken devlet erkini elinde bulundurduğundan bahsedilmektedir. Bu tarih 1176 yılı olmalıydı. Zira, bu yılın başlarında Sultan Arslanşah ölmüş, Cihan Pehlivan onun 7 yaşındaki oğlu II. Tuğrul'u tahta oturtmuş ve Irak Selçukluları Devleti'nin kontrolünü ele geçirerek içte-dışta korku ve saygı duyulan bir güç haline gelmişti. Bu durumda o, 1143 yılında doğmuş olmalıydı. Bundan yola çıkarak, İldeniz'in Irak Selçukluları sultanı I. Tuğrul'un dul eşi Mü'mine Hatun ile evlenip, Azerbaycan'a gönderildiği tarihi 1141 veya 1142 olarak görmemiz gerekmektedir. Bu tarihte İldeniz'in 30'lu yaşların başında olduğunu kabul etmek yerinde olacaktır. Zira, Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyâset-nâme*'sinde, gulâm olarak başlanılan askerlik mesleğinde emîrlik mertebesine ulaşmış bir bölgeye vâli olarak gönderilme yaşı 30-40 arası gösterilmektedir.¹⁰ İldeniz'in başarısı göz önüne alındığında, onun 30 yaşı civarında emîr ve peşinden saraya damat alınarak Azerbaycan'a vâli olarak gönderildiğini kabul etmemizde sakınca yoktur. Buna göre o, 1110 yılı başlarında doğmuş olmalıdır.

Azerbaycanlı tarihçi Ziyad Bunyadov, konu ile ilgili olarak yaptığı araştırmada, İldeniz'in Azerbaycan'a gönderildiği tarihi, dolayısıyla da Azerbaycan Atabeyliği'nin kuruluş tarihini 1136 yılı olarak belirtir.¹¹ O, bu tarihte İldeniz'in Sultan Tuğrul'un dul karısı Mü'mine Hatun ile evlenip, atabey payesi olarak kendisine iktâ edilen Arran'a gittiğini yazar. Dayandığı kaynak olarak da Zahîreddin Nişaburî'nin *Târîh-i Âl-i Selçuk* adlı eserinin 75. sayfasını gösterir. Oysa, ilgili eserin belirtilen sayfasında ve diğer sayfalarda Atabey İldeniz'in Arran'a gönderildiği tarih belirtilmemektedir. İlk anda Ziyad Bunyadov'un 1136 yılını sadece kendi tahmini ile ortaya koyduğu akla gelmekle birlikte, eserinde bununla ilgili bir ifadeye rastlanılmaması, bunun tahminden ziyade

Kitâb-ı Lubbu'l-Tevârih, Nşr. Seyyid Celâleddin Tehrânî, Tahran, 1315 hş., 123.

⁶ Mirhond, *a.g.e.*, c. IV, s. 599.

⁷ Mirhond, *a.g.e.*, IV, 600; Yahya b. Abdülâtîf el-Huseynî el-Kazvîni, 123; Gaffârî-yi Kazvîni, *a.g.e.*, s. 125.

⁸ Mikhitar Goş, *Kronik*, İng. tr. C. J. F. Dowsett, "The Albanian chronicle of Mxitar Gos", *BSOAS*, XXI/1 (1958), s. 487.

⁹ "Şu gariptir ki, henüz otuz üç yaşında olduğun halde felek bütün kalbiyle senin izinden gidiyor." Râvendî, *Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr*, çev., A. Ateş, *Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, Ankara, 1957-60, c. II, s. 299.

¹⁰ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, Haz. M. A. Köymen, Ankara, 1999, s. 74.

¹¹ Ziya Bunyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti 1136-1225*, Baku, 2007, s. 38.

kesin bir bilgi ürünü gibi ortaya konulduğu görüntüsünü veriyorsa da kaynağında böyle bir bilginin olmaması işi içinden çıkılmaz bir duruma getirmektedir.

Yine İranlı tarihçi Hüseyin Alyârî, konuyla ilgili olarak yaptığı doktora tezinde İldeniz'in Azerbaycan'a 1146 tarihinde gönderildiğini belirtmektedir.¹²

Mirza Bala da *Encyclopedia of İslam*²'daki "İldeniz" maddesinde İldeniz'in Azerbaycan'a gönderildiği tarihi 1146 yılı olarak kabul etmektedir.¹³ Bütün bunlardan yola çıkarak, İldeniz'in Azerbaycan'a gönderilme tarihini kesin olarak belirtmek pek mümkün görülmemektedir.

Onun geldiği sırada Azerbaycan ve Arran bölgesinin valisi Atabey Kara-sungur, saldırılarına karşı koyarak Gürcülere darbeler indirmekteydi. Devlet içerisindeki iç mücadelelere de katılan bu komutan, ordusu ile Fars ve Huzistan'da bulunduğu bir sırada, Gürcü komutanı Ebueth oğlu Yovane deprem sebebiyle yıkılmış olan Gence dolaylarına saldırarak binlerce insanı öldürmüş, ancak surların korudukları kurtulabilmişlerdi. Eşi ve çocukları da bu felakette ölen Karasungur, ordusuyla olay yerine yetişip Gürcü ordusunu püskürtmüştü (1138/39). Bununla birlikte, ölen karısı ve çocuklarının acısına dayanamayarak üzüntüsünden Erdebil'de vefat etmişti (1140-41). Onun ölümünden sonra, kendisi gibi Sultan Tuğrul'un kölelerinden Çavlı Candar bölgenin idaresini ele aldı ve bu durum Sultan Mesud tarafından tasdik edildi.¹⁴ Çavlı Candar, damarlarının kopması sonucu Ekim-Kasım 1146 tarihinde hayata veda ettikten¹⁵ sonra, iktâları olan Gence ve Arran toprakları Hâcib Abdurrahman Toganyürek'e atabey payesiyle iktâ edildi. Bu emîrin baskıcı ve isyancı hareketleri üzerine Sultan Mesud'un emriyle harekete geçen Emîr Hasbeg, aynı yıl içerisinde Zengî Candar'ın da yardımıyla, Gürcülerin üzerine sefere çıkmaya hazırlanan Toganyürek'i öldürttü.¹⁶

Bu güçlü emîrlerin ortadan kalkmalarından sonra bütün Azerbaycan'ın idaresi, 50 bin kişilik güçlü bir orduya sahip olan Atabey Şemseddin İldeniz'in kontrolü altına girdi. Bu durum, bölgenin geleceği açısından önemli sonuçları da kendiliğinden getirdi: Azerbaycan'ın tamamen bu emîrin ve oğullarının eline geçerek, yeni bir siyasî oluşum olan Azerbaycan Atabeyliği'nin ortaya çıkmasına, bunun sonucu olarak da Irak Selçuklularının hem bölgede, hem de Irak-ı Acem'deki hâkimiyetini kaybetmesine sebep oldu.

2. İldeniz'in Atabeylik Devri

Irak Selçukluları Devleti, çocukken esir pazarlarından alınıp yetiştirilen gulâm emîrlerin ve devlete askeri alanda hizmet eden Türkmen beylerinin baskı ve tedhişi ile

¹² Hüseyin Alyârî, *a.g.t.*, s. 5.

¹³ Mirza Bala, "İldeniz", *Eİ*, c. III, s. 1110.

¹⁴ Bundârî, *Zubdeu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, çev., K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul, 1943, s. 174-175; Anili Samuel, *Tables Chronologiques*, Fr. tr. M. Brosset, Petersburg, 1876, c. II, s. 463; Kesrevî-i Tebrizî, *Şehr-i Yârân-ı Gumnâm*, Tahran, 1307-1308, c. III, s. 73-74; F. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul, 1953, c. I, s. 384-393; ayn. mlf., *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Ankara, 1992, s. 123-124; F. Sümer, "Saltuklular", *SAD*, c. III, Ankara, 1971, s. 407-408 n.33, s. 410; V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, London, 1953, s. 85-86.

¹⁵ Bundârî, *a.g.e.*, s. 184-185; Huseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, çev. N. Lügal, Ankara, 1943, s. 81-82; Rävendî, *a.g.e.*, c. I, s. 225-226; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, s. 118; Sibt İbnu'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zeman fi Târîhi'l-A'yân*, Haydarabad, 1951-52, c. I, s. 189.

¹⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, s. 108; Bundârî, *a.g.e.*, s. 196.

karşı karşıya kalmıştı. Bunlar, kendi çıkarları için başta Abbasi halifeleri olmak üzere, Türklerin Ortadoğu'daki varlığına son vermediği kendi millî siyaseti haline getiren bir takım teşekkül ve kişilerle ortaklık kurmaktan çekinmemişlerdi. Bu durum Selçukluların bölgedeki varlığını derinden tehdit etmekteydi. En fazla etkiye maruz kalan Irak Selçukluları olmuştu.

Bu gulâm emirler içerisinde Şemseddin İldeniz'in yeri önemlidir. Diğerleri çıkarları için Abbasi halifeleri ile ittifaklara girmekten çekinmezken, İldeniz bu konuda daha bilinçli hareket etmiştir. O, Sultan Mesud'dan sonra tahta geçen hükümdarların kötü yönetimleriyle Irak Selçukluları Devleti'nin yıkılmanın eşiğine geldiğini görmüş, devleti kontrolü altına alarak yıkılmasını geciktirmişti. Selçuklu hanedanı çökerken, onların hâkim oldukları topraklar üzerinde merkezî otorite kurarak Türklerin hâkimiyetlerinin devamını sağlayabilecek güçlü bir hanedan kurmaya yönelmiş, oğullarını bu amaç için yetiştirmişti. Karısı vasıtasıyla Selçuklu ailesine akraba olması onun bu yöndeki gayretlerine meşruiyet kazandırmıştı.

İldeniz'in yaptıkları bir bakıma İmâdeddin Zengî'nin Suriye bölgesinde gerçekleştirilmek istedikleri ile de örtüşmekteydi. Bir farkla ki, Zengî, siyasî amaçlarını perdelemek için sun'î bir takım olaylar yaratarak, bir yandan emîrleri, bir yandan da ittifak etmekte sakınca görmediği Abbasi halifelerini Irak Selçukluları Devleti'ne karşı harekete geçirmektedir. Böylece kendi konumunu güçlendirirken, Selçukluların ve onlarla birlikte bütün Türklerin Ortadoğu'daki hâkimiyetlerini tehlikeye atmaktan çekinmemekteydi. İldeniz'in yaptıkları ise bunun tersiydi. Bu yönüyle o, ileri görüşlü ve zeki bir devlet adamı görüntüsü vermektedir.

Sultan Mesud dönemi (1134-52) Irak Selçuklularının en çalkantılı dönemlerinden birisidir.¹⁷ Özellikle içte ortaya çıkan bir takım isyan hareketleri bu hükümdarı iktidarda kaldığı süre içerisinde çok uğraştırmıştı. Abbasi halifelerinin uzun bir süredir kaybettikleri dünyevî iktidarlarını tekrar ellerine geçirmek için Irak-ı Arab'da Selçuklulara karşı askeri hareketlere girişmeleri, Selçuklu melikleri arasında yaşanan, dışarıdan da destek ve teşvik gören iktidar mücadeleleri ve gulâmlıktan yetişen emirlerin kendi aralarındaki çekişmeleri, birçok kereler de birleşerek sultana karşı yürüttükleri isyan hareketleri ülke sathında yaşanan anarşinin ana kaynakları idiler. Bunlara ek olarak, Mûsul atabeyi İmâdeddin Zengî'nin siyasî ihtirasları neticesinde kimini desteklediği, kimini de bizzat yönettiği isyan hareketleri Sultan Mesud dönemini tam anlamıyla anarşik bir dönem haline getirmişti. Bu dönemde İldeniz'in katkı verdiği Emîr Bozabaî'nin isyanlarını, Çavlı'nın Ekim-Kasım 1146'da¹⁸ ölmesi, peşinden de iktidarı Gence ve Arran'ına atabey payesiyle Hâcib Abdurrahman Toganyürek'e iktâ edilmesi (1146-47) izlemiştir.¹⁹

Hizmetlerinden ötürü Sultan Mesud'un güvenini ve muhabbetini kazanmayı başaran Türkmen beyi Hasbeg, onun üzerinde baskı kurarak devletin nüfuz ve iktidarını tamamen eline geçirdi. Kendisine rakip olabilecek bütün emîrleri ve devlet adam-

¹⁷ Bu dönem hakkında teferruatlı bilgi için şu çalışmamıza bkz. H. Kayhan, *a.g.e.*, s. 143-193.

¹⁸ Bundârî, *a.g.e.*, s. 184-185; Huseynî, *a.g.e.*, s. 81-82; Râvendâî, *a.g.e.*, c. I, s. 225-226; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, s. 118; Sibt, *a.g.e.*, c. I, s. 189.

¹⁹ Bundârî, *a.g.e.*, s. 185; Râvendâî, *a.g.e.*, c. I, s. 227-228; Reşîdeddin Fazlullah, *Câmiu'l-Tevârih*, Selçuklularla İlgili Kısmını Nşr. A. Ateş, Ankara, 1960, s. 121-122; E. Merçil, *Fars Atabeyleri Salgurlular*, Ankara, 1975, s. 23-24.

larını tek tek ortadan kaldırmağa başlaması herkes tarafından kaygıyla izlenmekteydi. Bütün nüfuzun tek bir emîrin elinde toplanması karşısında çıkarları zedelenen ve geleceklerinden endişe duyan, içlerinde İldeniz'in de bulunduğu bir kısım emîrlere, Hasbeg'in bu hareketlerine daha fazla seyirci kalmayarak isyan ettiler. Bağdad'ın önlerine kadar gelen bu isyancı emîrlere şehri kuşatarak çevresinde yaşayan halkın yiyeceklerini ve eşyalarını, bir fırsatını bulunca da sultanın sarayını ele geçirip yağmaladılar. Bunlarla baş edemeyeceğini anlayan halife, bütün halkı topyekün bir savunmaya çağırdı. Kuşatma savaşının bilançosunun gittikçe ağırlaştığını ve sonuç alamadıklarını gören isyancı emîrlere, aralarında başlayan görüş ayrılığının da tesiriyle kuşatmayı kaldırıp, iktâlarına geri döndüler (1148).²⁰ İldeniz'in bu ilk isyan girişimi böylece başarısızlıkla sonuçlandı.

14 Nisan 1153 tarihinde Irak Selçukluları Devleti tahtına geçen Sultan Muhammed, ilk iş olarak kendisini bu göreve getiren Emîr Hasbeg ve Zengî Candar'ı tevkif ettirerek öldürttü. Onlarla birlikte olan Emîr Şumla ise kaçarak Huzistan'a gitti.²¹ Sultan Muhammed, gözdağı vermek amacıyla, öldürdüğü emîrlere kesik başlarını Azerbaycan Atabeyi İldeniz ile Merâga atabeyi Nusreteddin Hasbeg b. Aksungur'a gönderdi. Böylece Azerbaycan'da yaz-kış her an emrine hazır 50 bin kişilik büyük bir askerî güç oluşturarak Gürcü-Kıpçak saldırılarını püskürten İldeniz'e ve diğer komutanlara gözdağı vererek onların kendisine karşı muhtemel baskılarını önleyeceğini zannediyordu. Fakat zannettiğinin tersi oldu ve bu emîrlere sultandan korkmak yerine ondan tamamen yüz çevirdiler.²²

Irak Selçukluları Devletinde sadece komutanlar değil, Selçuklu melikleri de sık sık isyanlarda bulunmakta ve tahtı ele geçirmek için her yola başvurmakta idiler. Melik Süleymanşah, Mesud'un ölümünden sonra bir otorite boşluğunun yaşandığı Irak Selçukluları Devleti'nin başına geçebilmek için kendisine destek bulmak amacıyla Azerbaycan'a giderek, çevrede bulunan emîrlere İldeniz, Arslanaba, Alpuş Günhar, Fahreddin Zengî ve kayın biraderi Harezşah Yusuf ile diyaloga girmiş, onlardan tahta geçmesi için gereken desteği sağlamıştı.²³ Sultan Muhammed tahtını amcasına bırakarak İsfahan'a çekilmek zorunda kaldı. Orada da tutunamayınca Huzistan'a döndü. Süleymanşah, üç gün sonra ordusuyla Hemedan'a girmiş ve tahta oturmuştu. O, içki ve eğlenceye olan düşkünlüğü sebebiyle, devlet işleriyle ilgilenmeyerek, kontrolü veziri Fahreddin Kâşî'ye bırakmıştı. Kendisini tahta geçiren emîrlere hiç görüşmeye ve onları gücendirmeye başladı. Bunun sonucunda İldeniz bir bahaneyle Azerbaycan'a geri döndü. Süleymanşah, kardeşinin elinden saltanatı almak için ordusuyla harekete geçti. Kendi askerlerinin dışında halifenin verdiği 3 bin kişilik bir süvari birliği de kendisiyle beraberdi. Ayrıca, Hille hâkimi Emîr Kuvîdân da halife tarafından emîr-i hâcib olarak görevlendirilmişti. Süleymanşah, yeğeni Melikşah'ı yanına ala-

²⁰ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem*, Haydarabad, 1357, c. X, s. 132-133; G. Weil, *Geschichte der Islamischen Völker*, Stuttgart, 1866, c.III, s. 263.

²¹ Bundârî, *a.g.e.*, s. 209-210; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, s. 118; ayn. mlf., *et-Târîhu'l-Bâhir fî Devleti'l-Atabekîyye*, Nşr. A. A. Tolaymat, Kahire, 1963, s. 105; Râvendî, *a.g.e.*, c. II, s. 245; Zahîreddîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 75; İbnu'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid*, çev. A. Savran, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, Erzurum, 1992, s. 94; İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. X, s. 132-133; Ebû'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer*, İstanbul, 1286, c. III, s. 25; H. Alyârî, *a.g.t.*, s. 13-15.

²² Bundârî, *a.g.e.*, s. 210-211.

²³ Râvendî, *a.g.e.*, c. II, s. 252; Bundârî, *a.g.e.*, s. 210-211; Zahîreddîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 75.

rak kendisine veliaht tayin etti. Bu Selçuklu melikleri Sultan Muhammed'e muhalif Azerbaycan Atabeyi İldeniz ile de anlaşarak onu da ittifaklarına kattılar. Süleymanşah, yeğenini tahttan indirip yerine geçmek için ordusuyla Hemedan'a doğru hareket etti. Sultan Muhammed, kendisine karşı yapılan bu faaliyetlerden ve ittifaktan haberdar olunca, bir yandan ordusunu toplarken, diğer yandan da İmâdeddîn Zengî'nin oğlu Mûsul hâkimi Kutbeddîn Mevdûd ve nâibi Zeyneddîn Ali Küçük'e haber gönderip yardımlarını istedi. Onların bu teklife olumlu cevap vermeleri üzerine cesareti artan Muhammed, yanında Sultan Sancar'ın kölelerinden Emîr İnanç ile harekete geçti. İki tarafın orduları Aras nehri kıyısında karşılaştılar. Çok çetin geçen bir savaştan sonra meliklerin ordusu yenilgiye uğradı ve dağıldı (Haziran-Temmuz 1156). Süleymanşah ve Melikşah savaş alanından kaçtılar.²⁴

Halifelik müessesesinin Irak Selçukluları Devleti'nin aleyhinde Irak bölgesinde sürekli büyüyen toprak ve prestij sağlaması, Sultan Muhammed'in bu tehlikeyi bertaraf etmek için harekete geçmesine sebep oldu. Sultan Muhammed, yapacağı sefer esnasında kendisini rahatsız edebilecek bir isyan hareketine uğramamak için Melik Arslanşah'ın Atabey İldeniz'in eline geçip kendisine karşı koz olarak kullanılmasını önlemek amacıyla Alpuş'a Arslanşah'ı yanına alıp gelmesini emretti. Bu sırada Alpuş'un vefat etmesi üzerine yerine geçen oğlu ile emîrlerden Hasan Candar, sultanın emrine kulak asmayarak bu meliki Cebel bölgesine götürdü. Arslanşah bu emirlerin elinden kurtularak kendisini korumak ve Azerbaycan'a götürmek için gönderilen süvarilerle birlikte üvey babası İldeniz'in yanına gitti. Bunu kendisi için bir tehdit sayan Sultan Muhammed, Bağdad üzerine yapmayı planladığı seferi ertelemek zorunda kaldı.²⁵

Irak ve Bağdad'da adına hutbe okutulması isteği halife tarafından bir kere daha reddedilen Sultan Muhammed, büyük bir kızgınlıkla 30 bin kişilik ordusuyla Bağdad üzerine yürüdü. Sefere çıkarken Mûsul atabeyi Kutbeddîn Mevdûd'a haber göndererek ondan yardım isteğinde bulunmuş ve Zeyneddîn Ali Küçük komutasında bir ordu kendisine yardıma gönderilmişti. Gürcü saldırılarını bahane eden İldeniz Azerbaycan'da kalırken, Oğuzların saldırıları ve tehditleri sürdüğü için Emîr İnanç da Rey'i bırakamamıştı. Savaşın başladığı andan itibaren halifenin zaferi için büyük çaba sarfeden Abbâsî veziri İbn Hubeyre, Selçuklu emîrleriyle gizlice mektuplaşarak onları halifenin iyi niyetine inandırıp, sultana karşı kışkırtıyordu.²⁶ Onun bu faaliyeti etkisini göstermiş ve bazı emîrlerin sultanı kuşatmadan vazgeçirmek için harekete geçmelerine sebep olmuştu.²⁷

Selçuklu ordusu savaşmasına rağmen müstahkem surlarla korunan şehre girmeğe muvaffak olamadı. Bu sırada gelen bir elçi, İldeniz ile Melikşah'ın Hemedan'ı ele geçirdiğini ve muhaliflerinin ailelerini hapsedtiğini bildirdi. Başka haberciler de Emîr İnanç'ın yenildiğini ve Sultan Muhammed'in adamlarının mallarının yağmalandığını, Hemedan'daki emîrlerin bir kısmının halifenin tarafına geçtiğini haber verdiler.

²⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, s. 177-178; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s. 108-109; İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. X, s. 164-165; Bundârî, *a.g.e.*, s. 218-221; İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 119-120; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, çev. M. Keskin, *Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul, 1995, c. XII, s. 426-427; H. Alyârî, *a.g.t.*, s. 19-21.

²⁵ İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. X, s. 158.

²⁶ Huseynî, *a.g.e.*, s. 95-96.

²⁷ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, s. 183; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s. 113.

Bu sırada mevcut durumdan yararlanan Melikşah isyan ederek Hemedan'ı ele geçirdi ve halifeye bir mektup göndererek ittifak önerdi. Kuşatmanın başarısızlığa uğradığını gören Ali Küçük ise, Nureddin Zengî'nin emriyle halifeye mektup göndererek af talebinde bulundu ve kuşatmayı başarısızlığa uğratmak için sultanı oyalamaya başladı. Emîrlerinin bir kısmı tarafından terkedilmiş ve ihanetlere uğramış olan Sultan Muhammed, askerlerinin de baskısıyla karargâhını kaldırarak, taşıyamadığı ağırlıklarını bırakıp ordusuyla geri çekildi (6 Haziran 1157).²⁸

Sultan Muhammed, başarısız Bağdad kuşatmasından sonra, kendisine isyan ederek başkenti Hemedan'ı ele geçiren Melikşah ve Atabey İldeniz'i bertaraf etmek amacıyla doğruca onların üzerine yürüdü. Onunla savaşı göze alamayan İldeniz, Hemedan'ı terkederek iktâi Azerbaycan'a dönerken, müttefikinin geri çekilmesi üzerine yalnız kalan Melikşah da çekilmek zorunda kaldı.²⁹

Sultan Muhammed'in Ocak 1160'da ölümünden sonra tahta kimin geçeceği konusu emîrler arasında tartışılmış, Melikşah ile Mûsul'da hapiste bulunan Süleymanşah ve İldeniz'in yanında ve onun desteğinde olan Arslanşah arasında seçim yapılmıştı. Sonuçta, Süleymanşah'ı destekleyenler daha fazla olduğu için, onu Hemedan'a davet ederek Irak Selçukluları Devleti tahtına oturtmaya karar verdiler. Emîrler, devlet içerisindeki nüfuzu ve gücü tartışılmayacak kadar artmış bulunan Atabek İldeniz'in de rızasını almak için üvey oğlu Melik Arslanşah'ı Süleymanşah'a veliahd yaptılar.³⁰

Süleymanşah, içki ve eğlenceye dalıp, devlet işlerini Emîr Şerefeddîn Girdbâzû'ya bırakmıştı. Kendilerine yetki verilmeyen diğer emîrler harekete geçerek onu saltanat makamından uzaklaştırarak, yerine İldeniz'in yanında bulunan Melik Arslanşah'ı getirmeye karar verdiler. İlk olarak vezir Şihâbeddîn Mahmud İbnü's-Sikâ'yı ve sultanın çevresinde bulunan yakın adamlarını etkisiz hale getirdiler (4 Ekim 1160). Ardından İldeniz ile mektuplaşarak, Arslanşah'ı getirip tahta oturtması teklifinde bulundular. Bu amaçla İldeniz ile aralarında bir anlaşma yapıldı ve tutuklanan vezir ile sultanın yakın adamları öldürüldüler. Durumdan haberdar olan Rey hâkimi İnanç buna öfkelenmiş, ordusuyla harekete geçmişti. Onunla karşılaşacak yeterli güce sahip olmayan Girdbâzû ise İldeniz'in gelmesini beklemişti.³¹

3. İldeniz'in Vâsilik Devri

Arslanşah, amcası Süleymanşah'ın yakalanıp hapsedilmesinden sonra üvey babası İldeniz'in refakatinde 20 bin kişilik bir ordu ile Kasım 1160 tarihinde Hemedan'da Irak Selçukluları Devleti tahtına oturdu.³²

Bu yeni dönemde devletin en güçlü kişisi konumuna gelen İldeniz, kuvvetli idaresiyle kısa bir zamanda emîrlerin sultan üzerindeki baskılarına son vererek, on-

²⁸ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. X, s. 168-175; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, s. 181-183; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s. 113-114; Bundârî, *a.g.e.*, s. 226-232; Huseynî, *a.g.e.*, s. 94-98; İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 119; Zahirreddin Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 70-71; Râvendî, *a.g.e.*, c. II, s. 256-257; Sibt, *a.g.e.*, c. I, s. 272; Reşideddîn, *a.g.e.*, s. 148-152; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, Nşr. Omar Abdusselâm Tedmurî, Beyrut, 1994, (H. 551-560 Yılları Olaylarını İhtiva Eden Cild), s. 9-12; Kazvîni, *a.g.e.*, c. I, s. 470; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c. XII, s. 427; H. Alyârî, *a.g.t.*, s. 21-23.

²⁹ Bundârî, *a.g.e.*, s. 255.

³⁰ Ravendî, *a.g.e.*, c. II, s. 264.

³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, s. 220-221.

³² Huseynî, *a.g.e.*, s. 102.

ları Arslanşah'a itaate ve hizmete davet etti. En güçlü emirlerden Rey hâkimi Emîr İnanç'la uzlaşmaya özel bir önem verdi ve kızını büyük oğlu Cihan Pehlivan ile evlendirerek onunla akrabalık ilişkileri kurdu.³³

Irak Selçukluları Devleti'nin siyasî gelişmelerini yakından takip eden halifenin veziri İbn Hubeyre, İldeniz'in Sultan Arslanşah'ın adına hutbe okutması için elçi göndermesi üzerine, Irak'taki mevcut durumu korumak ve Selçuklu tehlikesini Bağdad'dan uzak tutabilmek amacıyla İldeniz'in sultan üzerindeki aşırı nüfuzu ve gücü karşısında endişeye düşen emîrleri kışkırtmaya başladı. Bu faaliyeti etkisini gösterdi ve önemli bir isyan hareketi ortaya çıktı. Fars Atabeyi Sungur'un 1161'de ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Zengî, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Fars'a getirilen oğlu Melik Mahmud'u İstahr kalesinde rehin tutmaktaydı. Onu Sultan Arslanşah ve Atabey İldeniz'e karşı kullanmak amacıyla, halifenin veziri İbn Hubeyre'ye başvurarak adına hutbe okunmasını istedi. İbn Hubeyre ise, bu isteğin yerine getirilmesinin tek şartının İldeniz'i yenilgiye uğratması olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Zengî yanında bulunan Melik Mahmud'un adına hutbe okutup, beş vakit nevbet çaldırdı. Ordusunu topladı ve Rey hâkimi İnanç ile mektuplaşarak onun desteğini sağlamaya çalıştı.³⁴ Bu sırada Emîr İzzeddîn Satmaz, Emîr İnanç, Kazvîn hâkimi Alp Argun, Emîr Bazdâroğlu ve Emîr Akkuş aralarında mektuplaşıp, yanlarına Fars Atabeyi Zengî'yi de alarak Sultan Arslanşah'ı tahttan indirip yerine Sultan Melikşah'ın oğlu Mahmud'u geçirmek için harekete geçtiler. İsyancı emîrlerin kendisi ve Sultan Arslanşah aleyhine yürüttükleri bu ittifaktan haberdar olan İldeniz kısa sürede 40 bin kişilik bir ordu kurarak yanına Sultan Arslanşah'ı ve oğlu Cihan Pehlivan'ı da alarak isyancıların lideri İnanç'ın üzerine yürüdü. 3 Ağustos 1161'de yapılan kanlı savaşı İldeniz kazandı. Peşişan bir vaziyette savaş alanından kaçan İnanç, Rey'e ve buradan da Taberek kalesine gitti. Onu takip eden İldeniz, Rey'i kuşattıysa da alamadı. İldeniz, uzun bir zamandır Azerbaycan'dan uzak kalmasından yararlanan Gürcüler'in harekete geçtiklerini öğrenince Rey'i kuşatmayı bırakarak barış girişimlerinde bulundu. Bunun üzerine, Arslanşah'ın saltanatını kabul etmesi ve Rey dışında elinde bulunan Cerbâzekân, Sâve ve diğer şehirleriyle birlikte her yıl belli miktarda haraç vermesi şartlarını kabul eden İnanç ile barış yapıldı.³⁵

Selçuklu Devleti içerisinde durmadan fitne ve karışıklıklar çıkaran halifenin veziri İbn Hubeyre, Merâga hâkiminin yanında bulunan Selçuklu melikini tahta geçirmesi için Aksunguroğlu Arslanaba'yı isyana sürüklüyordu. Vezirin telkinleri neticesinde harekete geçen Arslanaba, Ahlatşahlar hükümdarı II. Sökmen (1128-1185)'e elçiler göndererek, onu İldeniz'e karşı birlikte mücadeleye ikna etti. İldeniz, güçlü Emîr İnanç ile anlaşıp Arslanşah'ın saltanatını tanımalarını sağladıktan sonra Arslanaba'ya elçi göndererek onu sultana itaate ve hizmete çağırırdı. Arslanaba bu çağrıya olumsuz cevap vererek yanında Sultan Muhammed'in oğlu Melik Davud'un bulunduğunu hatırlatıp, gerekirse onu yanına alarak birlikte saltanat davasına kalkışabileceği uyarısında bulundu. Harekete geçen İldeniz, büyük oğlu Cihan Pehlivan komutasında 10 bin askerden oluşan bir orduyu Merâga'ya gönderdi. Sökmen'in gönderdiği ordu

³³ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, s. 221; Bundârî, *a.g.e.*, s. 265; H. Alyârî, *a.g.t.*, s. 29.

³⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, s. 222; E. Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 42.

³⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, s. 222-223; E. Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 42-44; M. H. Yınanç, "Arslanşah", *İA*, c. I, s. 611.

ile daha da güçlenen Arslanaba, Cihan Pehlivan'ı karşılayarak Sepid-rûd (Kızıl Özen) civarında onu ağır bir yenilgiye uğrattı (1161). Ordusu dağılan ve canını zor kurtaran Cihan Pehlivan, yanında kalan az sayıda askeriyle birlikte Hemedan'a geri döndü.³⁶

Son teşebbüslerinde İnanç ile birlikte yenilgiye uğrayan Irak emirleri, İldeniz'e mektup yazarak kusurlarının affedilmesini, geri dönmeleri için hayatlarının bağışlandığına dair söz verilmesini istediler. Özürleri kabul edilince bu emirler Hemedan'a gelerek sultanın ve İldeniz'in huzurlarına çıkıp bağlılıklarını sundular.³⁷

Sultan Arslanşah ve İldeniz, Fars hâkimi Atabey Zengî'ye elçi göndererek huzura gelip itaatini arzemesini istediler. Kardeşi Sungur'un İldenizin baş düşmanı olduğunu bilen Zengî, gönderdiği bir elçi ile sultan ile İldeniz'e zengin hediyeler sunarak, öldürülmeyeceği yolunda teminat aldıktan sonra huzura gelerek özür diledi ve bağışlandı (30 Haziran 1165). Zengî, sultan İsfahan'dan ayrılıp Hemedan'a giderken de yanından ayrılmadı ve ona eşlik etti. Hemedan'a vardikten sonra sultan ona Fars ve çevresini iktâ etti (27 Ağustos 1165).³⁸

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra onun bıraktığı siyasî boşluğu doldurmak için büyük çaba sarfeden Harezşahlar Devleti, bir yandan İran'daki dağınık Türkmen gurupları, Türkmen beyleri ve Selçuklu komutanları ile uğraşırken, diğer yandan Ortadoğu hâkimiyeti için karşısında en büyük engel gibi duran Atabey İldeniz'in kuvvetli idaresi altındaki Irak Selçukluları Devleti ile nüfuz mücadelesi yapıyordu. Bu mücadelede iki strateji takip edilmekteydi. Bunlardan birincisi İldeniz'e muhalif olan Rey emîri İnanç gibi isyancı Selçuklu komutanlarının desteklenerek, Irak Selçukluları Devletinin yıpratılıp ortadan kaldırılması mücadelesiydi. İkincisi ise, Büyük Selçuklu Devletinin yıkılmasından sonra Irak Selçuklularının nüfuzu altına giren İran'ın önemli merkezlerinin Harezşah Devletinin kontrolü altına alınması için yapılan mücadele idi ki bunun için hem siyasî hem de askerî maharet ortaya konmak zorundaydı. Bu amaçla Harezşah İl-Arslan, gözünü Horasan bölgesinin merkezi Nişabur'a dikmişti. Irak Selçuklularına tâbi Nişabur hâkimi Mueyyed Ayaba, 562/1166-67 yılında Hemedan'da bulunan İldeniz'e elçi göndererek, Harezşah İl-Arslan'ın sefer hazırlığı yaptığını, büyük bir tehlikenin kapıda olduğunu bildirdi. Bunun üzerine İldeniz hemen Rey'e gitti ve buradan Harezşah İl-Arslan'a elçi yollayarak Nişabur'a karşı yapılacak saldırının doğrudan sultana yapılmış sayılacağını ve bunun sonunun da savaş olacağını kesin bir dille belirtti. Bu tehdide kızan İl-Arslan, hazırlıklarını tamamladıktan sonra ordusuyla Nişabur önlerine geldi. Şehri iki ay boyunca kuşattıysa da herhangi bir sonuç alamadı. Bu sırada Bistâm'da bulunan İldeniz'in, ordusuyla Nişabur'a doğru hareket ettiğinin haberi gelince onunla karşılaşmayı göze alamadığı için geri çekilmek zorunda kaldı. Mueyyed Ayaba, bu tehlikeyi atlattıktan sonra Harezşah tehdidinin tamamen ortadan kalkmadığını görerek, en iyi hareket tarzının Harezşahların hâkimiyetini tanımak olduğuna inanarak Irak Selçuklularının

³⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, s. 221-222; Kesrevî-i Tebrîzî, *a.g.e.*, c. II, s. 123; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk – İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1980, s. 252; F. Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara, 1990, s. 72-73.

³⁷ Huseynî, *a.g.e.*, s. 104.

³⁸ Huseynî, *a.g.e.*, s. 108-110; Râvendî, *a.g.e.*, c. II, s. 276-277; Zahîreddîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 78; Reşîdeddîn, *a.g.e.*, s. 166; Kazvîni, *a.g.e.*, c. I, s. 472; E. Merçil, *Fars Atabeyleri*, s. 44-45; M. H. Yımanç, *a.g.m.*, s. 611-612.

tâbiliğinden çıkıp Harezmsahlara bağlandı. İldeniz bunu haber aldıktan sonra yapacak bir şey olmadığını göreyek Azerbaycan'a dönmek zorunda kaldı (562/1166-67).³⁹

Atabey İldeniz, İnan' da Selçuklu hâkimiyetinin yerini Harezmsahlara aldığını görünce, Azerbaycan'a döndükten sonra Irak'ta mücadeleyi kazanmak için harekete geçip Mûsul atabeyi İmâdeddin Zengî'nin oğlu Kutbeddîn Mevdûd'a elçi göndererek Sultan Arslanşah adına hutbe okutmasını, sikke bastırmasını ve önceden belirlenen miktarda vergilerin ödenmesini istedi. Kutbeddîn Mevdûd onun bu isteğini kabul etti ve Mûsul'da Arslanşah adına hutbe okuttu (562/1166-67).⁴⁰ Anladığımız kadarıyla, İldeniz bu isteğini doğu ve güneydoğu Anadolu'daki Türk beylerine de yapmış, Ahlatşah'lar, İnaloğulları gibi Türk beyliklerinin hâkim olduğu Diyarbakır ile el-Cezîre'de de sultanın adına hutbeler okutulmuş, buralardan zengin hediyeler gönderilmişti.⁴¹ Böylece, doğudaki siyasî başarısızlıklar, batıda sağlanan başarılarla biraz da olsa dengelenmiş oldu.

Azerbaycan her ne kadar İldeniz'in merkezi ise de burada tam bir hâkimiyetin sağlanamadığı görülmektedir. Bunda Merâğa Atabeyleri Aksungurlular'ın⁴² rolü büyüktü. Atabeg Aksungur'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu Arslanaba ve Nusreteddin Hasbeg halifeye elçi göndererek, yanında bulunan Sultan Muhammed'in kaynaklarda ismi belirtilmeyen oğlu adına hutbe okutmasını, bu isteğinin gerçekleşmesi halinde Irak'a saldırmayacağını ve zengin hediyeler göndereceğini bildirdi. Abbasî halifesi bu Selçuklu emîrinin isteğini kabul etti. İldeniz, bu olayı haber aldıktan sonra hemen harekete geçerek büyük bir ordu topladı ve büyük oğlu Cihan Pehlivan'ın komutasında Aksungur'un oğlu Arslanaba'nın üzerine yolladı. Merâğa yakınlarında yapılan savaşta Cihan Pehlivan galip geldi. Yenilen Arslanaba, Merâğa'ya kapanarak kendini savunmaya çalıştı ise de Cihan Pehlivan'ın şehri kuşatması üzerine barış istemek zorunda kaldı ve taraflar anlaşmaya vardılar. Arslanaba, bütün iddialarından ve isyanından vazgeçerek Sultan Arslanşah'ın saltanatını tanımak zorunda kaldı (563/1167-68).⁴³

Son isyanından sonra Mâzenderân hâkimi Alâeddin el-Hasan b. Rüstem b. Ali b. Şehriyâr'a sığınan Rey Emîri İnanç, Emîr Girdbâzû'nun ölümünden sonra, daha önceden bırakmış olduğu Sâve ve Cerbezekân'ı tekrar kendisine iktâ etmesi için Sultan Arslanşah'a elçi gönderdi (16 Mart 1166). Onun bu isteğini reddeden Arslanşah, elindekilerle yetinmesini, aksi halde cezalandırılacağını bildirdi. Bu tehdit karşısında korkuya kapılan İnanç, tek başına mücadele edecek güçten yoksun olduğu için Rey'i terkederek Bistâm'a gidip Harezmsah İl-Arslan'a sığındı ve onu Irak'a saldırmaya teşvik etti. Esasen Irak Selçukluları Devleti ile büyük bir hâkimiyet mücadelesi yürüten Harezmsah İl-Arslan, İnanç'ın yardım isteğini kabul ederek onu eksikliklerini tamamlaması için Dihistân'a yönlendirdi. İnanç'ın çekilmesinden sonra Rey'i ele geçiren İldeniz, burayı oğlu Cihan Pehlivan'ın iktâlarına kattı. Gürcülerin saldırılara başlaması üzerine buradan ayrılarak Azerbaycan'a dönmek zorunda kaldı. Onun ayrılmasını

³⁹ Huseynî, *a.g.e.*, s. 114-115.

⁴⁰ Huseynî, *a.g.e.*, s. 115.

⁴¹ Huseynî, *a.g.e.*, s. 115.

⁴² Bu atabeylik hakkında bkz. H. Kayhan, "Meraga Atabegleri Aksungurlular (1116-1209)", *Yeni Türkiye, Kafkaslar Özel Sayısı II*, Yıl 21, Sayı 72, Temmuz-Aralık 2015, s. 314-322.

⁴³ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, s. 268-269.

fırsat bilen İnanç, ordusuyla Rey'e hâkim oldu ve Harezmsâh'ın ordusuyla buluşmak üzere Sâve'ye hareket etti (562/1166-67). İki ordu buluştuktan sonra birlikte Irak Selçukluları Devleti'nin topraklarına girdiler. Arslanşâh ve yanında bulunan Cihan Pehlivan, yeterli güce sahip olmadıklarından yardıma gelmesi için İldeniz'e haber gönderip geri çekildiler. Bu arada bazı emîrler İnanç ve müttefiki Harezmsâh'ın ordusuna karşı koymaya çalıştırlarsa da, sultanın ayrılması üzerine onlar da çekilmek zorunda kaldılar. Durumdan haberdar olan İldeniz Azerbaycan'dan ayrılarak süratle saldırganların üzerine yürüdü. Onunla savaşı göze alamayan İnanç ve müttefiki Harezmsâh'ın ordusu Rey'e doğru çekildiler. Harezm ordusunun savaşmak yerine yağmalarda bulunmak istemesi İnanç ile aralarındaki anlaşmanın bozulmasına sebep oldu. İldeniz onları takip ettiği için İnanç daha sonra Rey'i bırakarak Ebher ve Zencân'a çekilip, oradan Curcân'a gitti. Harezm ordusu ise Ebher ve Kazvîn'de yağmalar yaptıktan sonra ülkesine geri döndü.⁴⁴

Emîr İnanç mücadeleyi sürdürmekte kararlıydı. Rey valisi Ali Bâr'ın oğlu Ömer'in yakalandığını duyunca, ortamı müsait görüp eski şehrini tekrar ele geçirmek için Mâzenderân hâkimi Alâeddin Hasan'ın yardımıyla büyük bir ordu topladı. Durumdan haberdar olan Cihan Pehlivan ve diğer emîrler şehri savunmak üzere Rey'e gittiler. Bunlar Rey yakınlarında İnanç'ın ordusuyla karşılaştılar ve geri çekilmek zorunda kaldılar (1168). Bunun üzerine kışı geçirdiği Sâve'de kendisini emniyette görmeyen Arslanşâh Hemedan'a hareket etti. Hava çok soğuduğu için yolda adamlarından birçoğu öldü. İnanç'a yenilen Cihan Pehlivan ve diğer emîrler de sultanın arkasından Hemedan'a geldiler. Kazandığı savaştan sonra Sâve ve Mezdekân'a kadar ilerleyen İnanç, buralarda saldırı ve yağmalarda bulunarak Rey'e geri döndü. Azerbaycan'da bulunan İldeniz, 1169 yılı baharıyla birlikte harekete geçerek büyük bir orduyla Rey civarına geldi. Arslanşâh da Hemedan'dan hareket ederek Harrakân'a gelmişti. İldeniz, bölgeden vergi toplayarak İnanç'ın para kaynağını kuruttuktan sonra Rey'i kuşattı ve aldı. Bir kurnazlık yaparak İnanç'a haber gönderip barış istediğini ve şartları konuşmak için veziri Sadeddin'i göndermesini teklif etti. Bu teklifi kabul eden İnanç, vezirini İldeniz'in karargâhına gönderdi. İldeniz bu vezirle anlaşarak İnanç'ı öldürmesi için ikna etti. Kaleye geri dönen vezir, aynı gece adamları vasıtasıyla İnanç'ı yatağında öldürttü. Arslanşâh, Harrekân'dan Rey'e geldi ve kalenin yıkılmasını emrederek şehri Cihan Pehlivan'a iktâ etti. Böylece Arslanşâh ve İldeniz, kendilerini rahatsız eden en büyük düşmanlarından kurtulmuş oluyorlardı.⁴⁵

Türkmenlerin Ortadoğu'ya göçleri devam etmekteydi. Büyük Selçukluların tarih sahnesinden çekilmesinden sonra Ortadoğu coğrafyasına kalabalık Türkmen aşiretleri yığılmaya başladı. Yıva boyundan Bercem adındaki bir bey, kendisine bağlı kalabalık Türkmen kitleleriyle Irak-ı Acem'e girmiş ve Hemedan ile Dinever'i yağmalamıştı. Harekete geçen İldeniz onları Irak içlerine kadar püskürttü. Bu Türkmenler Bağdad yakınlarına kadar geldiler. İldeniz'in Bercem'in peşi sıra Irak içlerinde iler-

⁴⁴ Huseynî, *a.g.e.*, s. 103-108; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, s. 282; Râvendî, *a.g.e.*, c. II, s. 279-280; Zahîreddin Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 79-80; Reşîdeddin, *a.g.e.*, s. 167-170; Kazvîni, *a.g.e.*, c. I, s. 472; İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistan*, Nşr. A. İkbâl, Tahran, ş.1320, c. I, s. 220; M. H. Yınanç, *a.g.m.*, s. 612-613.

⁴⁵ Râvendî, *a.g.e.*, c. II, s. 282-283; Zahîreddin Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 79-80; Reşîdeddin, *a.g.e.*, s. 171-172; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, s. 282; Kazvîni, *a.g.e.*, c. I, s. 472; H. Alyârî, *a.g.t.*, s. 48-50; İ. Kafesoğlu, *Harezmsâhlar Devleti Tarihi*, Ankara, 1984, s. 79-80; M. H. Yınanç, *a.g.m.*, s. 613.

lemesiyle telaşa kapılan halife, elçi göndererek İldeniz'i yumuşatmaya çalıştı. Irak'a giriş sebebinin halifenin elçilerine anlatan İldeniz, herhangi bir ihtilafa yol açmamak için seferini sonlandırarak Azerbaycan'a geri döndü (568/1172-73).⁴⁶

İldeniz için tehdit unsurlarından birisi de Huzistan Atabeyliği idi.⁴⁷ Türkmen beyi Şumla'nın buraya hâkim olduğu 1147 yılında kurulan bu atabeylik mevcut durumdan yararlanarak İran'ın güneyinde, Basra Körfezi yakınında ciddi bir güç haline gelmişti. Atabey Şumla ülkesine yakın olduğunu söyleyerek İldeniz'den Nihâvend'i kendisine iktâ etmesi için istekte bulunmuştu. Olumsuz cevap alınca yeğeni İbn Senkâ'yı bu şehri zaptetmekle görevlendirmişti. Ordusuyla bu şehri kuşatan İbn Senkâ ele geçirmeyi başaramayınca Tuster'e dönmüştü. Bunun üzerine Nihâvend halkı Cihan Pehlivan'a haber göndererek yardıma gelmesini istediler. Durumdan haberdar olan İbn Senkâ, küçük bir kuvvetle hızlıca harekete geçti ve hile ile şehri eline geçirdi. Yağmalayıp, tahrip ederek Irak'a doğru hareket etti (568/1172-73).⁴⁸

Theddit unsuru olan Merâga Atabeyliği'nin Kafkaslarda etkisiz hale getirilmesi için İldeniz'in büyük oğlu Cihan Pehlivan, Aksungur'un oğlu Felekeddin Ahmed'in (1175-1189) üzerine yürüterek onu Rubindiz kalesinde kuşatmıştı. Kaleyi ele geçirmeyi başaramayınca kuşatmayı kaldırarak Merâga'ya gitti ve burayı da kuşattı. Bu arada kardeşi Kızıl Arslan'ı bir orduyla Tebriz üzerine yollayarak aynı şekilde orayı da kuşattı. Başsız kalmasına rağmen bir türlü eline geçiremediği Tebriz'in kadısı ile anlaşmaya varan Cihan Pehlivan şehri teslim alarak kardeşine bıraktı (570/1174-75).⁴⁹

Huzistan hâkimi Şumla'nın saldırmalarıyla zor durumda kalan bir kısım Türkmen'in yardım istemesi üzerine Cihan Pehlivan ordusuyla Huzistan ve Ahvâz'a yürümüşü. Karşı harekete geçen Şumla yenilgiye uğratıldı ve öldürüldü (Ocak-Şubat 1175). Onun oğlu, yeğeni ve yanında bulunan Melik Muhammed esir alındılar. Sultan Arslanşah, bu bölgeyi kardeşi Melik Muhammed'e iktâ etti.⁵⁰

İldeniz zamanında Kafkaslarda Hıristiyan Gürcü Krallığı ile savaşlar ve mücadeleler bütün hızıyla devam etmekteydi. Gürcü kralı III. Bagrat (1156-1184), İldeniz'in Irak'taki uzun süreli meşguliyetinden istifade edip Doğu Anadolu'ya saldırmıştı. O, Ahlatşahlar Devleti hükümdarı II. Sökmen'in elinde bulunan Kars ve civarındaki bazı yerleri ele geçirdikten sonra harekâtını Ağrı dağı eteklerine, muhtemelen Gence'ye kadar ilerletti ve burayı ele geçirdi (1161). Aynı yıl içerisinde müstahkem Ani üzerine de yürüyen kral, Şeddâdî hükümdarı II. Fadlun'a (1155-1161) karşı ayaklanma çıkararak onu yenilgiye uğratıp şehri teslim aldı (Haziran-Temmuz 1161). Burada büyük bir katliam yaparak şehrin idaresini Prens Sadun'a bıraktı. Bunu takiben Şeddâdî hanedanına mensup olanları yanına alarak Tiflis'e geri döndü.⁵¹

⁴⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, s. 317.

⁴⁷ Bu atabeylik hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. H. Kayhan, "Huzistan Türkmen Atabeyliği (1147-1194)", *Yeni Türkiye 82 – Ortadoğu Özel Sayısı*, Ankara, 2016, s. 90-97.

⁴⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, s. 313-314.

⁴⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, s. 339.

⁵⁰ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 172-173; İbnu'l-Kalânisi, *a.g.e.*, s. 330; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, s. 339; İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. X, s. 255; Sibî, *a.g.e.*, c. I, s. 330; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c. XII, s. 514.

⁵¹ Anonim Gürcü Vekayi-namesi, *Gürciistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, çev. H. Andreasyan, Ankara, 2003, s. 343-345; İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 127; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, s. 228; Râvendî, *a.g.e.*, c. II, s. 274; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. H. D. Andreasyan, Ankara, 1987, s. 331; Vardan, *a.g.e.*, s. 205; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ö.

Gürcü saldırıları bundan sonra da devam etti. Gürcü kralı III. Bagrat Temmuz-Ağustos 1162 tarihinde 30 bin kişilik büyük bir ordu ile Azerbaycan'a girerek Duvin üzerine yürüdü. Burayı işgal ederek şehir ve çevresini yağmalayıp, 10 bini aşkın insanı kılıçtan geçirdi.⁵² Bir Ermeni kaynağına göre, esirlerin sayısı 60 bini bulmaktaydı.⁵³

İldeniz, Gürcülerin yaptıkları bu saldırıyı haber aldıktan sonra Azerbaycan ve Arran'a döndü. İlk iş olarak Erdebil'in yönetimini komutanlarından Muhammed b. Akkuş'tan alarak oğlu Cihan Pehlivan'a verdi. Gürcü kralının elçilerine Tiflis'i muhasara ile zaptetmek niyeti ile Azerbaycan'a geldiğini söyledi. Ayrıca durumu bir mektupla Sultan Arslanşah'a bildirdi. Bunun üzerine sultan, büyük bir ordu topladı ve harekete geçti. Selçuklu ordusu Nahçıvan'a gelerek İldeniz'in ordusuyla birleşti. Burada Ahlatşahlar hükümdarı II. Sökmen, Merâğa hâkimi Arslanaba ve Erzen hâkimi Fahreddin Devletşah da orduları ile gelerek sultana katıldılar. Selçuklu sultanının faaliyetlerinden haberdar olan Gürcü kralı, böyle büyük bir güce karşı koyamayacağını gördüğünden, elçi yollayarak barış talebinde bulundu. Arslanşah ve İldeniz bunu reddettiler. Gürcülerle savaş yapmaya ve onların Türklere yaptıkları mezâlimin intikamını almaya karar verdiler. Sefere katılanlar arasında Gürcülerden intikamlarını almak için sultanın ordusuna katılan çok sayıda Türkmen gönüllü de bulunuyordu. Ordunun mevcudu 50 bini geçmişti. Birleşik Türk kuvvetleri Gürcistan topraklarına girerek ilk anda Duvin'in kuzeyindeki Merian şehrini tahrip ettiler. Buradan Artaskh eyaletindeki Aşnag kasabasına yönelindi ve orası da tahrip edildi. Hareketlerine devam eden Türk kuvvetleri Somakhet'e vararak, Gag kalesini kuşatıp ele geçirdikten sonra diğerleri ile aynı akıbete uğrattılar. Gag ovasında iki ordu birbirleriyle karşılaştığında savaş çok şiddetli geçti. İki taraftan da oldukça fazla insan kaybı oldu. Türk ordusunun büyük saldırı gücü karşısında dayanamayacağını anlayan Gürcü kralı savaş alanından kaçıp sık ağaçlı ormanlar içerisinde izini kaybettirdi. Başsız kalan Gürcü ordusu ise bozgun şeklinde dağıldı (13 Temmuz 1163). Türkler kaçanları uzun bir süre takip ettiler. Yaklaşık 10 bin Gürcü askeri savaş alanında maktül düştü. Bu sayının çok daha fazlası esir alındı. Gürcü ordusunun bütün ağırlıkları ve kralın serveti Türklerin eline geçti.⁵⁴ Bu zaferin duyulmasıyla birlikte bütün Türk şehirlerinde bayramlar yapıldı.⁵⁵

Ani şehri, bu savaşı takiben Türklere terk edildi (Mart-Nisan 1164). Ani'ye giren İldeniz bir müddet kalarak düzeni tesis etti ve Gürcüler tarafından harabe haline getirilen şehri eski çehresine kavuşturmak için yoğun bir imar faaliyetine girişti. Gürcü işgali sırasında kaçan şehir halkı tekrar geriye döndüler ve yakılıp yıkılan şehirlerinin onarılmasına yardım ettiler. Bu faaliyetler yılsonuna kadar devam etti. Bittiğinde İl-

R. Doğrul, Ankara, 1987, c. II, s. 398-399; Anili Kadı Burhaneddin, *Enîsu'l-Kulûb*, Kısmen nşr. F. Köprülü, "Anadolu Selçuklu tarihinin yerli kaynakları", *Bellekten*, c. VII/27, Temmuz, 1943, s. 466; Kesrevî-i Tebrizî, *a.g.e.*, c. III, s. 70-71; O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1980, s. 94; F. Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s. 125.

⁵² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, s. 234; İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 130.

⁵³ Anili Samuel, *a.g.e.*, c. II, s. 464-465.

⁵⁴ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 134; Huseynî, *a.g.e.*, s. 110-114; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, s. 234-235; *Gürcistan Tarihi*, s. 345-351; Vardan Vartabet, *a.g.e.*, s. 205-206; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c. XII, s. 444; Anili Samuel, *a.g.e.*, c. II, s. 464-465; O. Turan, *Doğu Anadolu*, s. 94; W. E. D. Allen, *A History of The Georgian People*, London, 1932, s. 102.

⁵⁵ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 134-135.

deniz Ani'yi eski sahipleri olan Şeddâdîlerden Emîr Şehinşah'a (1163-1199) teslim ederek şehirden ayrıldı.⁵⁶

Gürcü Kralı III. Giorgi, Irak Selçukluları hükümdarı Arslanşah ile aralarındaki düşmanca ilişkileri düzeltmek ve barış sağlamak amacıyla Selçuklu ailesinden bir melikin karısı olan kız kardeşi Rusudan vasıtasıyla Atabey İldeniz'in arabuluculuğuna başvurmak zorunda kaldı.⁵⁷

Kral Giorgi, bu büyük yenilgiye rağmen Türk topraklarına saldırılarını durdurmamıştı. Generallerini Türk topraklarına sevk ediyor, kendisi de zevk ve eğlence ile vakit geçiriyordu.⁵⁸ Gürcüler, Müslümanların oturdukları kalelerin birçoğunu tahrip ettiler.⁵⁹ Onların saldırılarının sıklaşması üzerine, Azerbaycan'da bulunan Arslanşah'ın annesi 569/1173-74 yılının kış ayları ortasında kalkarak Hemedan'a gelmiş ve durumu oğluna şikâyet ederek acilen tedbir almasını istemişti.⁶⁰

Ekim 1174 tarihinde Gürcü kralı büyük bir ordu ile sefere çıkarak Ani'yi ele geçirip yağma ve kıyıma uğrattı. Şehrin hâkimi Şeddâdî ailesinden Emîr Şehinşah esir alınarak Tiflis'e götürüldü ve bu bölge Gürcü Krallığına bağlandı.⁶¹ Böylece bu müstahkem şehir Türkler tarafından geri alındıktan 10 yıl sonra tekrar Gürcülerin hâkimiyeti altına girdi. Bunun üzerine harekete geçen İldeniz, Gürcüler karşısında yenilgiye uğradı ve geri dönerek Azerbaycan'da tekrar büyük bir ordu toplayıp harekete geçti. Evin ovasında onlarla karşılaşmasına rağmen iki taraf da birbirlerine saldırmaya cesaret edemediği için savaş yapılmayınca Gürcü ordusu geri çekildi. İldeniz, onların çekilmelerinden hemen sonra Nahçıvan'a döndü ve Gürcüler karşısında kesin bir netice alabilmek için asker toplamağa başladı. Ayrıca, başta Ahlat hâkimi Sökmen olmak üzere, Anadolu Türk beylerine elçiler göndererek Gürcüler üzerine yapacağı büyük sefer için yardıma gelmelerini istedi.⁶²

İldeniz'in teşvikleriyle Gürcistan üzerine sefer yapmaya razı olan Sultan Arslanşah, sefer sırasında hastalanınca yanında bulunan annesiyle birlikte Duvin'e, oradan da Nahçıvan'a döndü. Bu sırada ortaya çıkan veba salgını Selçuklu ordusunun bir hayli zayıf olmasına sebep oldu. Türk beyleriyle varılan mutabakat gereği Anadolu Türk beylerinden Ahlatşah II. Sökmen, Diyarbakır Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed b. Kara Arslan ve Beğdili Türkmenlerinin güçlerinden oluşan büyük ordu İldeniz ile oğullarının komutasındaki birliklerle Nahçıvan yakınlığında bir araya geldiler (Temmuz-Ağustos 1175). Buradan Gürcistan'a girerek Akşehir'e doğru ilerlediler. Önceden olduğu gibi bu sefer de Türk ordusunun karşısına çıkma cesaretini kendinde göremeyen Gürcü Kralı Giorgi, tehlike geçene kadar sık ormanlarla kaplı bölgelere çekilmeyi tercih etti. Karşılarında savaşacak bir güç bulamayan Türk ordusu geri döndü.⁶³ Gürcülerin eline geçen Ani şehri, sefer sırasında Türkler tarafından kuşatıldı ise

⁵⁶ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 140.

⁵⁷ Anonim *Gürcü Vekayi-namesi*, s. 352.

⁵⁸ Anonim *Gürcü Vekayi-namesi*, s. 352.

⁵⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, s. 262.

⁶⁰ Râvendî, *a.g.e.*, c. II, s. 284.

⁶¹ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 168 vd.; Vardan Vartabet, *a.g.e.*, s. 208. Süryani Mihail, Ani'nin Gürcülerin işgaline uğradığı tarihi 1175 olarak göstermektedir (bkz. *a.g.e.*, s. 236).

⁶² İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 173; F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 128.

⁶³ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 181; Râvendî, *a.g.e.*, c. II, s. 284-285; Zahîreddin Nişâbüri, *a.g.e.*, 81 vd.; Reşîdeddîn, *a.g.e.*, s. 173-174; Kazvîni, *a.g.e.*, c. I, s. 473; F. Sümer, *Doğu Anadolu*, 75; M. H. Yımanç,

de geri alınmadı.⁶⁴

İldeniz zamanında Zengîlilerle ilişkilerde gerginlik ve çekişmeler yaşandı. Kutbeddin Mevdûd'un Ağustos-Eylül 1170 tarihinde akut humma hastalığından ölmesinden sonra oğlu Seyfeddin Gâzi Mûsul'un idaresini eline almış, babasının kölelerinden Fahreddin Abdulmesih'in etkisi altına girmişti. Halka baskı ve zulüm yapılması üzerine harekete geçen Nureddin Mahmud, 14 Eylül 1170 tarihinde ordusuyla Rakka, Habur ve Nusaybin'i zaptettikten sonra Hısn Keyfâ Artuklu Hükümdarı Nureddin Muhammed'in de kendisine katılmasıyla Sincar'a yürüyerek ele geçirdi. Mûsul'un doğusunda bulunan Ninova kalesi önünde karargâhını kurdu. Amcası Nureddin Mahmud'un süratle üzerine geldiğini gören Seyfeddin Gâzi, İldeniz'e elçi göndererek yardımını istedi. Irak Selçukluları Devletine tâbi olan Mûsul'u kaybetmemek için harekete geçen İldeniz, Nureddin Mahmud'a elçi gönderip saldırıdan vaz geçmesini istedi. Nureddin Mahmud bu isteği dikkate almayarak ordusuyla Mûsul önlerinde karargâh kurdu. Mûsul'daki emîrlerin isyan ederek şehri Nureddin'e teslim aldı ve yeğeni Seyfeddin'e bıraktı. karar vereceklerini haber alan Abdulmesih, Nureddin'e elçi gönderip kendi can ve mal enniyetinin sağlanması ve şehrin Seyfeddin Gâzi'nin elinde kalması şartıyla Mûsul'u teslim edeceğini bildirdi. Bu şartları kabul eden Nureddin, yalnızca Fahreddin Abdulmesih'in kendi yanında Suriye'ye gelmesini şart koşarak, orada ona istediği yerleri iktâ edeceğini bildirdi. Nureddin, 22 Ocak 1171 tarihinde Mûsul'u teslim aldı ve yeğeni Seyfeddin'e bıraktı. Bundan sonra Sincar'ı diğer yeğeni İmâdeddin'e iktâ eden Nureddin yanına Abdulmesih'i de alarak Suriye'ye gitti.⁶⁵

Sultan Arslanşah, Kirman Meliki Tuğrulşah'ın (1156-1168) kızı ile evliydi.⁶⁶ Bu evlilik onun devrinde Kirman Selçukluları ile kurulan ilk ilişkiydi. Bundan sonra ilişkiler kesintisiz devam etti. Melik Tuğrulşah'ın ölümünden sonra oğulları Behramşah, Arslanşah ve Terkenşah arasında çıkan taht mücadelesini kardeşlerini yenen Arslanşah kazanmış, Kirman'a hâkim olmuştu. Horasan'a kaçan Behramşah, Nişabur hâkimi Mueyyed Ayaba'dan destek ve yardım alarak geri dönmüş ve tahtı ele geçirmişti. Tahtını kaybeden Arslanşah, Hemedan'a gelerek adaşı Sultan Arslanşah'dan yardım istedi. Taraflar arasındaki mücadeleler sonuç vermeyince Kirman, iki kardeş arasında taksim edildi (565/1169-70).⁶⁷

İldeniz'in atabeyliği zamanında Irak Selçukluları Devleti'nin nüfuz sahası Anadolu içlerine kadar uzanmaktaydı. Devrin Hıristiyan tarihçisi Süryani Mihael'in

a.g.m., s. 614.

⁶⁴ Vardan Vartabet, *a.g.e.*, s. 208.

⁶⁵ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, c. XI, s. 292-294; ayn. mlf., *Atabekîyye*, s. 151-154; İsfehâni, *Sana'l-Berku's-Şâmî*, s. 94-97; İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 160-161; İbnu'l-Adîm, *Zubdetu'l-Haleb min Târîhi Haleb*, Nşr. S. Dahhan, Dimaşk, 1951-71, c. II, s. 331-333; İbn Şeddâd, *el-A'laku'l-Hatîre fi Zikri Umerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, Nşr. Yahya Abbâre, Dimaşk, 1978, c. I, s. 173-176; Süryani Mihâil, *a.g.e.*, s. 219-220; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, c. II, s. 409, 411-412; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravdateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn*, Nşr. M. H. M. Ahmed, Kahire, 1958, c. I, s. 306-307; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, c. II, s. 125; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c. XII, s. 472-473; S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. F. İştlan, Ankara, 1986-87, c. II, s. 328; N. Elisseeff, *Nur ad-Din un Grand Prince Musulman de Syrie au temps Croisades (511-568/1118-1174)*, Damascus, 1967, c. II, s. 657-660; M. S. Takkuş, *Târîhu'z-Zengîyyun fi'l-Mûsul ve Bilâdi's-Şâm*, Beyrut, 1999, s. 182-186; P. M. Holt, *Haçlılar Çağı, II. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, çev. Ö. Arıkan, İstanbul, 1999, s. 52.

⁶⁶ Rävendî, *a.g.e.*, c. II, s. 259; Bونداری, *a.g.e.*, s. 224; E. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 72.

⁶⁷ Huseynî, *a.g.e.*, s. 116-117; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, c. XI, s. 289. Bu konuda teferruatlı bilgi için bkz. E. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 74-85.

verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, İldeniz'in nüfuzu Kapadokya'ya, yani Dânişmendli topraklarına kadar yayılmış vaziyettedir.⁶⁸

4. İldeniz'in Ölümü ve Şahsiyeti

Son Gürcistan seferinden az sonra İldeniz'in karısı öldü. Buna dayanamayan İldeniz bir ay sonra Nahcivan'da vefat etti (Aralık 1175 – Ocak 1176). Her ikisinin de cenazeleri Hemedan'a getirilerek, orada yaptırmış oldukları medreselerde defnedildiler.⁶⁹

Atabey Şemseddin İldeniz, “mütedeyyin, âdil, âlim ve fâzılları seven bir adamdı.”⁷⁰ Diğer Türk yöneticileri gibi şâirleri sevmekte, onları korumakta ve desteklemekte idi. Bu şâirlerden en tanınmış olanı Muciruddin Beylekânî idi. Bu Fars şâiri onun yanında itibar ve değer kazanmıştı.⁷¹ Onun yanındaki şâirlerden birisi de Hakîm Mecdeddin Fehmî en-Neccârî idi. Bu şâir ona bir mersiye yazmıştı.⁷² Yine devrin tanınmış Fars şâirlerinden Zâhiredin Faryâbî İldeniz'in sarayında yaşamış, meşhur *Dîvan*'ında onu öven şiirler yazmıştı.⁷³ Genceli Nizâmî, *Husrev ve Şirin*'de Atabey İldeniz'i övmüştü.⁷⁴

Şemseddin İldeniz birçok bakır sikke bastırmıştır. Bunların basıldıkları yerler ve tarihleri siliktir. Ortalama ağırlıkları 6,20 gramdır ve çevreleri 23-24 milimetredir. Bu sikkelerin birinde Büyük Selçuklu Sultanı Sancar “Sultanu'l-a'zam” ünvanı ile anılmaktadır. Diğerlerinde ise Irak Selçukluları sultanları Mesud ve Muhammed “Sultanu'l-mu'azzam” ünvanı ile zikredilmektedir. Bu paralarda Şemseddin İldeniz'in sadece adı kaydedilmiştir. Sultan Arslanşah adına bastırılan bir bakır sikkede Arslanşah “Sultanu'l-a'zam”, İldeniz de “Atabeku'l-mu'azzam” ünvanı ile anılmakta olup ikisinin de adı yanyana geçmektedir.⁷⁵

Şemseddin İldeniz, kendisi ve çok sevdiği karısı Mü'mine Hatun için Hemedan'da iki ayrı medrese inşa ettirmişti. Medreselerdeki eğitim ve öğretimin giderlerini karşılamak için birçok vakıflar kurmuştu. Vasiyetleri gereği kendi adlarına yaptırdıkları bu medreselerin avlularındaki kabirlerine gömülmüşlerdi.⁷⁶ Medreselerin inşasından sonra devrin ileri gelen bilim adamlarını davet ederek buralarda dersler verip, öğrenci yetiştirmelerini ve bilimsel araştırmalar yapmalarını sağladılar. İsfahanlı bilim adamlarından Hoca İmâm Safiyyeddin İsfahanî bu şekilde davet edilenlerden birisi idi.

⁶⁸ Süryani Mihail, *a.g.e.*, s. 183.

⁶⁹ Râvendî, *a.g.e.*, c. II, s. 285-286; Bundârî, *a.g.e.*, s. 268; Zâhiredin Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 82; Huseynî, *a.g.e.*, s. 118; Reşideddin, *a.g.e.*, s. 174-175; Mirhond, *a.g.e.*, c. IV, s. 602; M. Bala, *a.g.m.*, c. III, s. 1110. İbnu'l-Esir, İldeniz'in ölüm tarihini 568/1172/73 olarak göstermektedir ki, bu tarih yanlıştır (bkz. *el-Kâmil*, c. XI, s. 312).

⁷⁰ Devletşah Semerkandî, *Tezkîretu's-Şuarâ*, çev. N. Lugal, İstanbul, 1977, c. I, s. 163.

⁷¹ Devletşah, *a.g.e.*, c. I, s. 193; Hüseyin Alyârî, *a.g.t.*, s. 121.

⁷² Muhammed Avfi, *Lubâbu'l-Albâb*, Nşr. E. G. Browne, London, 1903, c. II, s. 386-387.

⁷³ Zâhiredin Faryâbî, *Dîvân-ı Zâhir-i Faryâbî*, Meşhed, 1337 ş., s. 59-60; H. Kayhan, “Selçuklular devrinde Türk saraylarında Fars şâirleri”, *Turkish Studies*, vol. 6/1, Winter 2011, s. 1438.

⁷⁴ *Nizami Gencevi Eserleri*, Bakü, 2013, c. I, s. 168-170.

⁷⁵ A. Akopyan, F. Mosanef, “Billon coinage of Shams al-Din Eldegüz and his circle (531-622/1136-1225 CE)”, *Studia Iranica*, 40/1 (2011), s. 69-98; H. Kayhan, “Azerbaycan Atabegleri İldenizlilerin Paraları”, *Yeni Türkiye, Kafkaslar Özel Sayısı II*, Yıl 21, Sayı 72, Temmuz-Aralık 2015, s. 793-802.

⁷⁶ Râvendî, *a.g.e.*, c. II, s. 286; Devletşah, c. I, s. 164; H. Kayhan, *a.g.e.*, s. 274.

Onun için çok büyük bir kabul resmi yapılmış, onuruna şehir ulemâsının da katıldığı büyük bir ziyafet verilmiş, günlerce eğlenceler tertip edilmişti. Ziyafet ve eğlencelerden sonra davette kullanılan bütün altın ve gümüş kâseler bizzat Mü'mine Hatun tarafından ulemâya saçı olarak dağıtılmıştı.⁷⁷

Sonuç

Sultan Mesud'un son zamanlarından itibaren Irak Selçukluları Devleti içerisinde gittikçe artan bir güç ve prestij kazanan Şemseddin İldeniz, özellikle bu hükümdarın ölümünden sonra yaşanan siyasî buhranlar döneminde daha da güçlenmişti. Sultan Muhammed'in istikrarlı yönetimi zamanında her ne kadar ona boyun eğmiş gibi görünmüşse de, özellikle onun güçsüz anlarını kollamıştı. O, Sultan Muhammed'in en çok çekindiği emirlerin başında gelmekteydi. Hatta bu yüzden Melik Arslanşah'ın onun yakınına gitmesine hiç bir zaman rıza göstermemiş, onun İldeniz tarafından kendisine karşı koz olarak kullanılacağından hep korkmuştu. Onun ölümüyle birlikte Süleymanşah'ın göstermelik saltanatı, İldeniz'e üvey oğlu Arslanşah'ı tahta geçirebilmesi için gerekli ortamın oluşmasına zemin hazırlamış, kısa bir süre sonra da Arslanşah'ı tahta geçirerek devletin iplerini eline almayı başarmıştı.

Saltanatı süresince üvey oğlu Arslanşah'ı hep geri planda tutarak, devletle ilgili bütün kararları bizzat kendisi vermiş, hattâ sivil yönetimle ilgili memuriyetlerin dağıtımını ve her çeşit iktâ tevcihlerini de bizzat kendisi yapmıştı.

İldeniz, Arslanşah'ın özel hayatını da denetim altında tutmaktaydı. O, devlet içerisindeki yönetimi tamamen kontrolü altına almakla birlikte, çökmekte olan Irak Selçukluları Devleti'ni sağlam idaresi altında içten ve dıştan gelen bütün saldırılara karşı korumayı başmış, devletin sönmeye yüz tutan itibarını diriltirek, çevrede bulunan bütün Türk bey ve emîrlere kabul ettirmişti. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun çöküşü sonrasında onun siyasî mirasına konmak isteyen Harezmsahlar Devleti'nin ihtirasına gem vurmaya başarmıştı. Bunun dışında, Kafkaslardan hareketle Anadolu ve Azerbaycan'daki Türk varlığı için ciddi bir tehlike olmaya devam eden Gürcülere engel olmuş ve onları püskürtmüştü. Bütün Irak Selçukluları tarihi boyunca devlet için büyük sorun olan Abbâsî Halifeliği, Irak'ın kendilerine bırakılmış olmasına rağmen Türklere duydukları büyük kinî devam ettirerek devleti içeriden çökertmek amacıyla Türk emîrlerini sultana karşı kıskırtmak suretiyle isyan ettirirken, İldeniz bu isyanları bastırarak devletin gücünü bu dinî müesseseye göstermişti. Bütün bunlar İldeniz'in başarı hanesine yazılması gereken önemli hususlardır.

KAYNAKÇA

⁷⁷ Râvendî, *a.g.e.*, c. II, s. 286.

- ABÛ'L-FARAC, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ö. R. Doğrul, 2 cild, Ankara, 1987.
- AKOPYAN, A., Mosanef, F., "Billoncoinage of Shams al-Dîn Eldegüz and his circle (531-622/1136-1225 CE)", *Studia Iranica*, 40/1 (2011), 69-98.
- ALLEN, W. E. D., *A History of The Georgian People*, London, 1932.
- ALYÂRÎ, H., *Azerbaycan Atabeyleri İl-Deniz Oğulları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1966.
- ANİLİ KADI BURHANEDDİN, *Enîsu'l-Kulüb*, Kısmen nşr. F. Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları", *Belleten*, VII/27, Temmuz, 1943.
- ANİLİ SAMUEL, *Tables Chronologiques*, Fr. tr. M. Brosset, Petersburg, 1876.
- Anonim Gürcü Vekayi-namesi, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, çev. H. Andreasyan, Ankara, 2003.
- BALA, M., "İldeniz", *Eİ* (New Edition), III, 1110.
- BUNDÂRÎ, *Zubdeu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, çev., K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul, 1943.
- BUNYADOV, Z., *Azerbaycan Atabeyleri Devleti 1136-1225*, Baku, 2007.
- CUVEYNÎ, *Târîh-i Cihan Guşa*, çev. M. Öztürk, 3 cild, Ankara, 1988.
- DEVLETŞAH SEMERKANDÎ, *Tezkire-i Devletşah*, çev. N. Lugal, 4 cild, İstanbul, 1990.
- EBÛ'L-FIDÂ, *Kitâbu'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, 3 cild, İstanbul, 1286.
- EBÛ'L-HAYR ZERKÛB-İ ŞİRÂZÎ, *Şîrâz-nâme*, thk. B. Kerîmî, Tehran, 1310-1350.
- EBÛ ŞÂME, *Kitâbu'r-Ravdateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn*, Nşr. M. H. M. Ahmed, Kahire, 1958.
- ELİSSEEF, N., *Nur ad-Din un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps Croisades (511-568/1118-1174)*, 3 cild, Damascus, 1967.
- GAFFÂRÎ-Yİ KAZVİNÎ, *Târîh-i Cihan Ârâ*, Nşr. Seyyid Kâzım Müsevî, Tahran, 1342.
- HAMDULLAH MUSTEVFÎ KAZVİNÎ, *Târîh-i Güzîde*, Nşr. E. G. Browne, c. I, London, 1910.
- HOLT, P. M., *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, çev. Ö. Arıkan, İstanbul, 1999.
- HUSEYNÎ, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, çev. N. Lugal, Ankara, 1943.
- İBN İSFENDİYÂR, *Târîh-i Taberistan*, Nşr. A. İkbâl, Tahran, ş.1320.
- İBN KESİR, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, çev. M. Keskin, *Büyük İslâm Tarihi*, 15 cild, İstanbul, 1995.
- İBN ŞEDDÂD, *el-A'laku'l-Hatîre fi Zikri Umerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, Nşr. Yahya Abbâre, Dimaşk, 1978.
- İBNÛ'L-ADÎM, *Zubdetu'l-Haleb min Târîhi Haleb*, Nşr. S. Dahhan, 3 cild, Dimaşk, 1951-71.
- İBNÛ'L-CEVZÎ, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem*, 10 cild, Haydarabad, 1357.
- İBNÛ'L-ESİR, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, çev. A. Özaydın, A. Ağırakça, *İslâm Tarihi, İbnu'l-Esir, el-Kâmil fi'l-Târîh Tercümesi*, 12 cild, İstanbul, 1987.
- İBNÛ'L-ESİR, *et-Târîhu'l-Bâhir fi Devleti'l-Atabekiyye*, Nşr. A. A. Tolaymat, Kahire, 1963.

- İBNÜ'L-EZRAK, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid*, çev. A. Savran, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, Erzurum, 1992.
- İBNÜ'L-KALÂNİSİ, *Zeyli Târîhu Dimâşk*, Nşr. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908.
- İMÂDEDDİN İSFAHANİ, *Sana 'l-Berku 'ş-Şâmî*, Nşr. R. Şeşen, I, Beyrut, 1971.
- KAFESOĞLU, İ., *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara, 1984.
- KAYHAN, H., "Azerbaycan Atabegleri İldenizlilerin paraları", *Yeni Türkiye, Kafkaslar Özel Sayısı II*, Yıl 21, S. 72, Temmuz-Aralık 2015, 793-816.
- KAYHAN, H., "Huzistan Türkmen Atabegliği (1147-1194)", *Yeni Türkiye 82 – Ortadoğu Özel Sayısı*, Ankara, 2016, 90-97.
- KAYHAN, H., *Irak Selçukluları*, Konya, 2001.
- KAYHAN, H., "Meraga Atabegleri Aksungurlular (1116-1209)", *Yeni Türkiye, Kafkaslar Özel Sayısı II*, Yıl 21, S. 72, Temmuz-Aralık 2015, 314-322.
- KAYHAN, H., "Selçuklular Devrinde Türk Saraylarında Fars Şâirleri", *Turkish Studies*, vol. 6/1, Winter, 2011, 1433-1441.
- KESREVİ-İ TEBRİZİ, *Şehr-i Yârân-ı Gumnâm*, 3 cild, Tahran, 1307-1308.
- KIRZIOĞLU, F., *Kars Tarihi I*, İstanbul, 1953.
- KIRZIOĞLU, F., *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları 'nda Kıpçaklar*, Ankara, 1992.
- LUTHER, K. A., "Atâbakân-e ÂDarbâyjân", *Encyclopedia Iranica*, II/8, 2011.
- MERÇİL, E., *Fars Atabeyleri Salgurlular*, Ankara, 1975.
- MERÇİL, E., *Kirman Selçukluları*, Ankara, 1989.
- MİKHİTAR GOŞ, *Kronik*, İng. tr. C. J. F. Dowsett, "The Albanian Chronicle of Mxitar Gos", *BSOAS*, XXI/1 (1958).
- MİNORSKY, V., *Studies in Caucasian History*, London, 1953.
- MİRHOND, *Târîhu Ravzatu 's-Safâ*, Tahran, 1339.
- MUHAMMED AVFÎ, *Lubâbu 'l-Albâb*, Nşr. E. G. Browne, London, 1903.
- Nizami Gencevi Eserleri*, Bakü, 2013.
- NİZÂMÜ'L-MÜLK, *Siyâset-Nâme*, Haz. M. A. Köymen, Ankara, 1999.
- RÂVENDÎ, *Râhatu 's-Sudûr ve Âyeti 's-Sûrûr*, çev., A. Ateş, *Râhatu 's-Sudûr ve Âyeti 's-Sûrûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, 2 cild, Ankara, 1957-60.
- REŞİDEDDİN FAZLULLAH, *Câmiu 'l-Tevârih*, Selçuklularla İlgili Kısmını Nşr. A. Ateş, Ankara, 1960.
- RUNCIMAN, S., *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. F. Işıltan, 3 cild, Ankara, 1986-87.
- SİBT İBNU'L-CEVZİ, *Mir 'atu 'z-Zeman fî Târîhi 'l-A 'yân*, 2 cild, Haydarabad, 1951-52.
- SÜMER, F., "Saltuklular", *SAD*, III, Ankara, 1971, 391-433.
- SÜMER, F., *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu 'da Türk Beylikleri*, Ankara, 1990.
- SÜRYANİ MİHAİL, *Vekayinâme, İkinci Kısım (1042-1195)*, çev. H. D. Andreasyan, 1944 (TTK Kütüphanesi 'nde bulunan basılmamış tercüme).
- TAKKUŞ, M. S., *Târîhu 'z-Zengîyyun fî 'l-Mûsul ve Bilâdi 'ş-Şâm*, Beyrut, 1999.
- TURAN, O., *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1980.
- TURAN, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk – İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1980.
- URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor 'un Zeyli (1136-1162)*, çev. H. D. Andreasyan, Ankara, 1987.
- VARDAN VARTABET, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", çev. H. D. Andreasyan, *TSD*, I, İstanbul, 1937.

- WEIL, G., *Geschichte der Islamischen Völker*, 3. Cild, Stuttgart, 1866.
- YAHYA B. ABDÜLLATÎF EL-HÜSEYNÎ EL-KAZVÎNÎ, *Kitâb-ı Lubbu't-Tevârih*,
Nşr. Seyyîd Celâleddîn Tehrânî, Tahran, 1315 hş.
- YINANÇ, M. H., "Arslan-Şah", *İA*, I, 610-615.
- ZÂHÎREDDÎN FARYÂBÎ, *Dîvân-ı Zâhir-i Faryâbî*, Meşhed, 1337 ş.
- ZÂHÎREDDÎN NİŞABURÎ, *Târîh-i Âl-i Selçuk*, Nşr. İ. Afşar, Tahran, 1332.
- ZEHEBÎ, *Târîhu'l-İslâm*, Nşr. Omar Abdusselâm Tedmurî, Beyrut, 1994, (H.551-560
Yılları Olaylarını İhtiva Eden Cild).

